

סיפורו של בניין נשכח אחד מזכיר למה בכל זאת צריך קצת אפור בחיים

מפעל השיכונים ומבני הציבור של שנות ה-50 וה-60 הוקע כמשעמם ומכוער, ונמחק מהאדריכלות הישראלית. במבנה אחד כזה בכפר מנחם מסתתר מסר חשוב למתכנני המגדלים החדשים של המדינה

צילום: מיכאל יעקובסון

[זיוה שטרנהל](#)

12 ינואר 2022

בזמן שרשויות התכנון חולמות על הפיכתן של תל אביב וירושלים ל"ערי עולם" כדוגמת סינגפור, ואדריכלים מתחרים על עיצוב מגדלי זכוכית נוצצים שנועדו בין היתר להעניק תדמית יוקרתית לתאגידים ולחברות הייטק,

האדריכל מיכאל יעקובסון מתעקש לשחות נגד הזרם. מדי שבוע, זה 13 שנה, הוא מפרסם בבלוג "חלון אחורי" תיעוד של בניינים מהעשורים הראשונים שאחרי הקמת המדינה, שנתפסים היום כבלתי־רלוונטיים למציאות של תחילת המאה ה-21. במשימה שנטל על עצמו הוא כבר תיעד ותיאר בפרוטרוט כ-2,000 מבנים, שרבים מהם ממוקמים בקיבוצים, במושבים ובערי הפריפריה. חלקם נשכחו, ואחרים לא תועדו מעולם.

אולם מה שעשוי להיתפס לעתים כפרויקט נוסטלגי, מייצג דווקא רעיונות שזוכים בשנים האחרונות לתחייה בחוגי האדריכלות הבינלאומית. בעשורים הראשונים שאחרי מלחמת העולם השנייה, האדריכלות המודרניסטית "הלבנה" איבדה את מעמדה. היא נתפסה כחלק מתרבות אליטיסטית מנוכרת, שהוצנחה על מציאות מקומית מורכבת. באותן השנים פרח הזרם הברוטליסטי, שהפך לאחרונה מוקד להתעניינות מחודשת כחלק מהתסיסה החברתית־תרבותית העכשווית. לא מדובר רק בעיצוב הבוטה ובבטון החשוף, אלא בתפיסת עולם שמייצגת מגמות חברתיות שרווחו אחרי מלחמת העולם השנייה ומצאו ביטוי בהשקעה בבנייה ציבורית נרחבת, ובהעברת מרכז הכובד של האדריכלות מהאסתטי אל האתי, ומרעיונות מופשטים למציאות של חיי היומיום. היה זה חלק מ"הריאליזם החדש" שאומץ אז גם בתחומי יצירה אחרים כמו ספרות, קולנוע ותיאטרון, ושייחס לביטוי אותנטי של המציאות ערך בעל משמעות חברתית־מוסרית.

בית הבנים לא זכה לתיעוד, אך האדריכל מיכאל יעקובסון גילה כי מי שתכנן את המבנה ואת הכיפה המרשימה שלו הוא לא אחר מאשר האדריכל הידוע ריצ'רד באקמינסטר פולר

בארץ הזרם הברוטליסטי באדריכלות ונטייתו "הפרימיטיביסטית" התאימו להפליא למיתוסים ולערכים שהחברה הישראלית היתה אז גאה בהם: הן לעקרונותיה החברתיים והן למורשת אסתטית מקומית שגובשה עוד מאז שהוקם בצלאל בראשית המאה שעברה, וביטאה פשטות, ישירות והדגשת הביטוי האותנטי של החומר.

אמנם אימוץ נלהב זה של הברוטליזם בארץ וגם בעולם לא הותיר הרבה אדריכלות בעלת־ערך. אדריכלים כמו אלטו, לה קורבוזיה ולואי קאהן ידעו לפסל בבטון החשוף יצירות מרהיבות, אלא שכישרון כשלהם קשה לרכוש בבתי ספר לאדריכלות, בעיקר מפני שמושג היופי הושמט מספרי ההוראה. גם המגה־סטרוקטורות שניסו לשלב עקרונות מעולם הטבע באדריכלות, כגון התרבות תאים, הולידו לא מעט כישלונות מהדהדים. אולם בארץ היו אלה דווקא שנות הזוהר של האדריכלות, שהולידה כמה יצירות מופת גם ברמה הבינלאומית. ספרים שתיעדו את הבנייה באותה התקופה — כגון הקטלוגים של תערוכות הפרויקט הישראלי שערך צבי אפרת, קטלוג תערוכת אריה שרון שערך ערן נוימן, ספריו של פרדי כהנא על הבנייה בקיבוצים והספר "מכת שמש" של הדס שדר על הבנייה הברוטליסטית בבאר שבע — תיעדו כולם את הישגי אותן השנים. ולמרות זאת, הם לא שינו את העובדה

שמבחינת המודעות הציבורית, מפעל השיכונים ומבני הציבור שנבנו בשני העשורים הראשונים אחרי קום המדינה הוקע כמכוער ושקע בתהום הנשייה. אין פלא אפוא שגם על המוצלחים מבין הבניינים מאיימת סכנת הרס כחלק מהמגמה להקמה חפוזה של מגדלים.

פולר והכיפה שתכנן לביתן האמריקאי בתערוכת אקספו 1967 בקוויבק

במציאות זו הבלוג של יעקובסון ממלא תפקיד חשוב, לא רק בהנגשת ההיסטוריה של האדריכלות הישראלית אלא גם בחשיפת המסרים שטמונים בתוצריה: אחד הבניינים שתיעד באחרונה הוא בית הבנים בכפר מנחם. בתיעוד טמון מעין סקופ מחקרי: מתברר שהוא תוכנן על ידי לא אחר מאשר ריצ'רד באקמינסטר פולר, מגדולי האדריכלים במאה ה-20. למרבית הפלא, המבנה לא זכה עד היום לתיעוד, ולמעשה נמחק מתולדות האדריכלות הישראלית. במקרה זה אין מדובר רק ביצירת אדריכלות חשובה, אלא גם בכזו שטמון בה קול קורא לחברה הישראלית העכשווית. **המבנה, שהוקדש לזכר בני הקיבוץ שנפלו במלחמות ישראל, הוקם ביוזמת הוריהם של עמרם ויוחנן בן-חורין, שני אחים שנהרגו במלחמת ששת הימים (לעמרם אף הוענק עיטור המופת). ההורים לא ביקשו לקרוא לבניין על שם בניהם, ולא זכו להילולת-אבל תקשורתית כמקובל היום. ואילו הבניין עצמו, שנועד לאירועי תרבות, מעלה מן האוב תפיסות עולם של חברה שנשאה בגאון את דגל השוויון והעניקה מקום מרכזי לתרבות.**

בתי התרבות שהוקמו מאז ראשית ימי ההתיישבות הקיבוצית מילאו תפקיד מפתח בהגדרת זהותה של תנועה אידיאליסטית-אליטיסטית שהקדימה את טובת הקהילה על פני טובת היחיד, והתייחסה לתרבות כמרכיב חשוב באיכות והעשרת החיים השיתופיים. על ההתפתחות מחדרי הקריאה שהוקמו כבר בימיו הראשונים של הקיבוץ ועד לנכונות להפנות משאבים לבניית מבני תרבות גדולים במרכז הקיבוץ ניתן ללמוד מספרו של האדריכל פרדי כהנא, "לא עיר לא כפר". בית הבנים ממשיך מורשת זאת, והוא כולל אתר הנצחה קטן יחסית ואולם גדול למופעים. מעמדו הסמלי של הקיבוץ באותה התקופה והעובדה שמשפחת בן-חורין עלתה לארץ מארה"ב ושמרה על קשרים עם הקהילה היהודית, איפשרו לה למצוא תורמים שסייעו לא רק בהקמת המבנה הגדול אלא גם בגיוסו של פולר לתכנון, בתקופה שבה היה האדריכל האמריקאי בשיא תהילתו.

פנים הכיפה באודיטוריום של המבנה. ההמצאה הייחודית של פולר היתה אמורה לכבוש את עולם התכנון צילום: מיכאל יעקובסון

עיצוב המבנה החיצוני של הבניין איננו מרשים במיוחד, ולמרות ממדיו הוא משתלב בפשטותו עם מבני הקיבוץ. הוא עוצב בסימטריה מחמירה שמייצגת את המבנה הפנימי ומכוסה בתבניות מלבניות של בטון חשוף. רחבת הכניסה אמנם מעניקה לו ממד מונומנטלי מסוים, אך חזית הכניסה מרוסנת למדי. העובדה שהוצמד למבנה מגדל זיכרון לנופלים, שמעוצב כשני לוחות מלבניים גבוהים שעוטפים מבחוץ את חדר הזיכרון שבתוכו, פוגמת בעיצוב הבניין. הלוחות, שמכוסים בתבליטי קרמיקה של האמן משה סעידי, מערערים את הפרופורציות של המבנה, כפי שסבר גם סעידי עצמו, שעיצב בהצלחה את חדר הזיכרון. ואף על פי כן, הכניסה לתוך אולם המופעים מזמנת חוויה מרגשת: מעל האולם הגדול, שמכיל 865 מקומות וקירותיו

מחופים בלוחות עץ, מתרוממת כיפה ענקית. היא עשויה כסבכה המורכבת משושיאלומיניום מוזהבים, שהאור המושלך אליהם יוצר אווירה קסומה. כיפה זו היא שמייצגת את תרומתו של פולר לאדריכלות של המאה ה-20.

למרות שהיה אוטודידקט רב־תחומי שלא סיים את לימודיו ולא החזיק ברישיון אדריכלות, הוא פרץ את דרכו לתחום באמצעות המצאה של מבנה כיפתי, המורכב ממוטות מתכת שמתחברים בצורות גיאומטריות ויוצרים מעטפת קלה להרכבה, שנועדה ליצור שיטה מהירה וזולה לבנייה תעשייתית של בתי מגורים ומבני ציבור. פולר נתפס תחילה כנציג הזרם הפוטוריסטי שפרח בשנות ה-50 ותירגם לאדריכלות ולתחומי עיצוב אחרים את הקידמה הטכנולוגית האמריקאית. אולם במשך הזמן התברר שלממציא המוכשר היו שאיפות רחבות הרבה יותר: המצאותיו בתחומים שונים נועדו לא רק למטרות חברתיות מיידיות. כבר אז הוא חזה את תוצאות ניצול הטבע, ומטרתו היתה לעשות שימוש בטכנולוגיה מתקדמת כדי לחזור לחבר את האדם אל סביבתו ולהציל את העולם משואה אקולוגית. באחד מרעיונותיו הידועים הוא הציע לבנות כיפה שתכסה ערים שלמות ותשמש מקלט חוסך אנרגיה.

תבליטי הקרמיקה של משה סעידי בחזית המבנה

בשנים האחרונות שב פולר לתודעה בקרב אדריכלים ומתכננים בעולם. אלא שבישראל, כרגיל, מאחרים לגלות לאן נושבת הרוח. קדחת המגדלים הנוצצים זוללי האנרגיה המוקמים והמתוכננים ללא כל הבחנה ובכל מגרש פנוי — המתעלמים גם ממשבר האקלים וגם ממציאות של מדינה מאוימת טילים — מייצגים היטב את החברה הישראלית של תחילת המאה ה-21.

אין מדובר רק בשרלטנות מקצועית בהיבטיה הפונקציונליים. האימוץ העיוור של הקפיטליזם הגלובלי כדגם נכסף לתכנון אדריכלי מתעלם לחלוטין לא רק מהצרכים החברתיים הייחודיים, אלא גם מהקונטקסט התרבותי המקומי. ההנחה שניתן לצופף ערים רק באמצעות בנייה לגובה עתידה לפגוע בשתי החממות העיקריות של התרבות הישראלית, הממוקמות בתל אביב ובירושלים. כמעט שאין צורך להזכיר את הנזק שייגרם לירושלים כאשר [הבנייה החדשה](#) תאפיל לא רק על העיר העתיקה אלא גם על השכונות הוותיקות המעניקות לעיר את ייחודה, שממלאות גם היום מקור השראה תרבותי ומוקד תיירותי.

הבנייה החדשה והלא־מבוקרת מאיימת גם על מרקם החיים העירוניים הייחודי של תל אביב. במרכז תפיסת עולמו של פטריק גדס, שתיכנן את תל אביב בשנות ה-20, עמד הרעיון של "רוח המקום", וגם הוא העניק מקום חשוב לחיי התרבות. גדס היטיב לקרוא את פשטות הקונטקסט המקומי וסייע לקבוע את זהותה של העיר עד היום. אין זה מקרה שהבנייה הברוטליסטית השתלבה היטב בתל אביב כמו בקיבוצים. מקומה המרכזי של העיר בחיי התרבות הישראליים מבוסס יותר מכל על אופיה היומיומי, "הזרוק" והמחוספס. כמו בערים גדולות אחרות בעולם, ובראשן ניו יורק ופריז, דווקא מתוך השכונות האפורות והצפופות של קירות מתקלפים ובטון גס נולדה הוויה עירונית יצירתית שהולידה פריחה אמנותית בכל התחומים – ספרות, אמנות, ריקוד ותיאטרון – המבטאת גם היא במידה רבה את "רוח המקום". הוויה משוחררת זו שמצטיינת בקנה מידה אנושי, היא שהעניקה לעיר גם את מעמדה הבינלאומי. לכן צמיחתה המתחייבת דורשת רמת תכנון גבוהה שתמנע את השתלטות המגדלים הקרים, שמנותקים מהמציאות החברתית והתרבותית הייחודית. בניגוד למתכנני העיר וכמה מאדריכליה, הצעירים והתיירים הנוהרים אל העיר אינם חולמים על סינגפור.